

Integracija, nacionalizam i religija

DARIUSZ ALEKSANDROWICZ*

Sažetak

Europa se kroz svoju povijest ustrojavala kroz dva modela. Prvi se temeljio na teritorijalnoj ekspanziji regionalnih sila, koje su silom slomale otpor svojih slabijih susjeda i uspostavljale ravnotežu snaga te na taj način, barem privremeno, onemogućavale radikalnije promjene u poretku. Taj model provodio se sve do kraja Drugog svjetskog rata. Drugi model izgrađuje se na europskoj integraciji. Taj proces nije usmjeren prema ekspanzionističkom širenju regionalnih sila i teritorijalnom osvajanju susjeda, već pretpostavlja inicijativu slabijih za priključenje organizacijama koje mogu zadovoljiti njihove interese i ciljeve. U procesu integracije nema prisilnih metoda, ali se suočavamo s asimetričnim odnosom između periferije i središta (slabijih i jačih). Zemlje koje pripadaju središtu određuju standarde članstva “periferiji” i ocjenjuju njihovu praktičnu provedbu. Zemlje “središta” u povoljnijem su položaju od država “periferije”, jer u procesu integracije jačaju kolektivni identitet, dok slabije države, prihvaćajući standarde “jačih” moraju mijenjati svoj izvorni identitet.

1. Logika integracije, logika ekspanzije

Stoljećima se europski kontinent politički ustrojavao pomoću teritorijalne ekspanzije regionalnih sila. No europska integracija koja je započela prije nekoliko desetljeća predstavlja prilično drukčiji model.

Najprimjetljivija razlika između ta dva modela u središnjoj je ulozi pri- sile u prvom modelu i njezinu nepostojanju u drugom. Preduvjet ekspanzije je razlika u vojnoj i političkoj sili između određene političko-teritori- jalne jedinice i njezina susjeda. Ekspanzionistička država slama otpor svojeg slabijeg susjeda i uključuje ga u sferu vlastite dominacije i kontrole. Za razliku od toga, Europska je unija zajednica država — određena joj se država može pridružiti ispuni li uvjete koje je Unija propisala. U slučaju Europske unije, država koja želi ostvariti članstvo u njoj mora pokazati inicijativu jer (1) daje molbu za članstvo i (2) radi na tome da zadovolji standarde te zajednice.

* *Dariusz Aleksandrowicz*, Frankfurt/Oder.

Sa stajališta međunarodnog poretka u Europi, središnji problem ekspanzionističkih politika bilo je uspostaviti (barem provizornu) ravnotežu snaga. Posljedice takve politike bile su oruđe međunarodnog upravljanja krizama i nestabilnošću. Čim je nastao koliki-toliki politički zrakoprazni prostor kao posljedica kriza i nestabilnosti, neka se regionalna sila morala “ubaciti” kako bi onemogućila konkurenciju da je preduhitri u tome i tako ojača svoje pozicije. Takva potreba ne postoji u EU. Izvori problema izvan granica EU mogu ostati izvori problema, budući da razlog postojanja Unije nije nametati nikakav *pax europeana* drugim državama. Problematične države mogu jednog dana postati članovi toga ekskluzivnog “kluba stabilnosti” pokažu li se uspješnima u prevladavanju svojih kriza.¹

No ta dva procesa imaju neka zajednička obilježja. Bez obzira na odsutnost prisilnih metoda u procesu integracije, još se suočavamo s asimetričnim odnosom između središta i periferije koji se donekle može smatrati odnosom jačeg i slabijeg partnera. Zemlje ili države koje tvore “čvrstu jezgru” Unije i koje ne samo što zadovoljavaju standarde članstva nego ih i određuju i ocjenjuju njihovu praktičnu provedbu, u povoljnijem su položaju od “perifernih”. “Periferija” pritom ne znači zemljopisnu udaljenost, nego udaljenost između prilika u nekoj zemlji i traženog modela koji se temelji na standardima što ih predstavlja centar. Perifernost se stoga može izmjeriti prema gospodarstvu, kulturi, društvenom ustroju i institucijama.

Za zemlje koje pripadaju centru, proces integracije istovremeno znači nenasilno širenje modela koji je u najmanju ruku blizak onome što određuje kolektivne identitete koji u njima dominiraju. No za periferne zemlje taj proces znači da se one moraju promijeniti i usto se određi velikog dijela svoga izvornog identiteta u korist novoga. To je središnji problem koji osigurava simbolički i psihološki “kapital” što se u jednom trenutku može aktivirati, kako bi se osporilo integracijske pokušaje neke zemlje.

2. Otpori, tradicija i univerzalistički identitet

Najčešće postoje dva koraka kojima slabiji partner odgovara na pritiske svoga ekspanzionističkog susjeda. Prvi korak uključuje političke i vojne mjere države izložene pritiscima. Drugi se sastoji u otporu dijelova ugrožene populacije ugrožavajućoj sili. Taj otpor može biti manje-više nasilan ili miroljubiv, aktivniji ili pasivniji, ali se uvijek usredotočuje na simbole i predodžbe koje sačinjavaju “vlastiti” kolektivni identitet koji se

¹ Ovo objašnjava zašto se čini da je EU bila naizgled nedjelotvorna u odnosu prema jugoslavenskoj krizi. Za razliku od Otomanskog, Habsburškog ili Ruskog Carstva, koja bi uvijek poduzela neku akciju čim bi primijetili prve znakove veće krize na nekom području, uloga Europske unije uglavnom se sastojala u izražavanju nezadovoljstva eskalacijom neprijateljstva te u slanju humanitarne pomoći stanovništvu zaraćenih strana. Govoriti o nedjelotvornosti EU značilo bi pobrkati logiku ekspanzije koja je obilježila međunarodni kontekst u kojem su spomenute sile postojale, s međunarodnim ciljevima Europske zajednice.

sad dovodi u pitanje identitetom opresora. Budući da se te predodžbe odnose na tradiciju — odnosno na elemente simboličkog odraza prošlosti stanovite skupine — kadšto postoji vrlo tanka crta što dijeli otpore tiraniji od otpora modernizirajućim ili inovacijskim trendovima.

U europskoj se povijesti može naći najmanje jedan kontekst koji se u stanovitoj mjeri može smatrati analogijom sadašnjim integracijskim procesima. Pritom mislimo na proces širenja kršćanstva i nastanka europskog identiteta te europskog sustava država u srednjem vijeku. Poglavitito u perifernim područjima, ovaj se proces odvijao kroz prihvaćanje kršćanstva od strane elita koje su se ujedno obvezale na poštivanje određenih obveza i pravila, te na primjenu nekih inovacija već provedenih u djelo u središtu u kojem se začeo taj proces. Uobičajena reakcija pučanstava perifernih zemalja bila je više-manje trajan i snažan otpor korjenitim promjenama i izazovima s kojima su bili suočeni. Legitimnost, kao i ventil otpora, bilo je poštovanje za “vjeru predaka” i za model društvenog života koji bi se trebao žrtvovati.

Unutar opisanog procesa suočeni smo sa sukobom dvaju sustava vjerovanja, koji istovremeno ispunjavaju različite društvene funkcije u odnosu prema inovacijskim i integracijskim tendencijama. Tradicionalna, predkršćanska religija, ide na ruku pokušajima sprječavanja promjena poznatog društvenog mikrokozmosa. Prilagoditi kršćanstvo znači zamijeniti tradicionalnu prošlost dolazećom budućnošću. “Progresivna” opcija podrazumijeva usto i univerzalniju perspektivu, prema kojoj se određena teritorijalna i politička jedinica otvara svijetu oko sebe i primjenjuje neke instrumente uobičajene za neku veću, “međunarodnu” (kako bismo danas rekli) zajednicu. Za razliku od toga, tradicionalizam se odlučuje za afirmaciju zatvorenije i ekskluzivnije (odnosno etnički ili plemenski) definirane kolektivne stvarnosti.

3. Pitanja sadržaja, pitanja konteksta

U raščlambi ovog problema, moramo li se usredotočiti na specifična obilježja obaju vjerskih sustava koja ih čine primjerenima za određene socijalne funkcije? Puno je dokaza koji bi mogli potvrditi takvu pretpostavku. Samom svojom prirodom, čini se da je kršćanska religija prikladnija za legitimizaciju integracijskih, univerzalističkih tendencija nego što su to njezini konkurenti koji niču iz ekskluzivnog konteksta kolektivnog života. U usporedbi s tako ekskluzivno orijentiranim vjerskim sustavima, pojam Boga koji je istodobno i univerzalni Bog ljudskog roda, konstitutivno je obilježje kršćanstva. Univerzalnost Boga ujedno znači i da je pristup Bogu otvoren svima bez obzira na etničku pripadnost ili boju kože. Pojedinačne zadaće određene su isključivo u odnosu prema vjeri i njegovoj odanosti vjeri. Stoga kršćanstvo uspostavlja jednakost ljudi u skladu s onim što religiozni nauk smatra temeljnom dimenzijom ljudskog postojanja. Univerzalističke su

postavke posebice primjetljive u katoličkoj inačici kršćanstva, budući da sama ta riječ znači “opći” ili “sveobuhvatni”. Taj je aspekt najočitiiji u instituciji pape kao poglavara Katoličke crkve. Papa vlada cijelim katoličkim svijetom iz Rima, grada koji je odabran ne zbog neke nacionalne države (Italije), nego zbog univerzalističke kvalitete nekadašnjeg Rimskog Carstva. “Rimski” pritom simbolizira obrazac univerzalizma koji je sam po sebi “kros-nacionalan”.

No ima i dobrih argumenata u korist postavke da se činitelje društveno-povijesnog konteksta može smatrati važnijima od činitelja sadržaja. Prema ovoj teoriji, ono što je bilo najbitnije u spomenutom procesu nastanka “Europe” jest to da su religija i pokršćavanje odigrali središnju ulogu u integracijskim tendencijama. Zahvaljujući tome, te sučeljavanju s isključivijim religijskim tradicijama prošlosti, univerzalistički aspekt te nove religije postao je dominantan.

4. Europska integracija i politika Crkve

U sadašnjem integracijskom procesu u Europi te svjetskom procesu tzv. globalizacije, religija ne igra važnu ulogu. Sila koja pokreće te procese je gospodarstvo. Ona se rađa iz intenzifikacije međunarodne razmjene, rastućeg pritiska za uspostavom nadnacionalnog zajedničkog tržišta, te za međunarodnim povezivanjem proizvodnih procesa. To utječe i na ponašanje političkih elita (da osmisle strategije ubrzavanja institucionalne integracije), te na cijeli niz spontanijih tendencija, npr. veću mobilnost preko nacionalnih granica i širenje onoga što bi se moglo nazvati “internacionalizirana kultura”. Vjerojatno najvidljiviji pokazatelji toga su tendencije u svjetskoj, homogenizirajućoj pop-kulturi. One pridonose nastanku neke vrste “internacionalnog identiteta” — čak ako ga se proglašuje površnim i ne odveć duboko ukorijenjenim. (Jednako tako, u procesima kojima se prije otprilike tisuću godina kršćanstvo nametalo pokršćenom stanovništvu, njegovi korijeni nisu isprva bili tako duboki koliko tradicionalnih sustava vjerovanja.)

Rimokatolička crkva počela se ozbiljno baviti tim problemima za vrijeme pontifikata Ivana Pavla II. Crkva je izvorno usvojila strategiju kojom bi ponovila ulogu koju je kršćanstvo imalo u vrijeme rađanja Europe u prošlosti. Naziv ove nove strategije bio je “Nova evangelizacija” — pojam koji je osamdesetih godina osmislio Papa, a koji je potom često služio da se ukazuje na ulogu Crkve. Cilj joj je bio revitalizirati europsko kršćansko naslijeđe i učiniti od njega važan instrument europske integracije. Europa se tako mogla osloniti na svoj povijesni zajednički identitet i nije morala razvijati novi identitet koji bi bio odraz promijenjene prirode sadašnjeg integracijskog procesa.

No u idućem desetljeću Crkva kao da je marginalizirala to stajalište i ta se ideja ne spominje tako često ni tako uporno. Dominantna se strate-

gija sada sastoji u nekoj vrsti “usklađivanja” sa svjetovnim procesom integracije na temelju internacionalizacije gospodarstva i aktivnosti institucija Europske unije.

5. Politika institucija i socijetalne dinamike

Cilj je ovakve crkvene politike odrediti ulogu i funkciju religije u određenom povijesnom kontekstu. Drugo pitanje je spontaniji proces “samoustroja” određenog društveno-kulturnog sustava.² Rezultati ovog procesa najčešće se razlikuju od dizajna što su ih društveni činiteljizvorno osmislili ili prilagodili.

U posljednje dvije stotine godina, a osobito u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, suočili smo se s postojanim smanjenjem društvene važnosti religije u zapadnom svijetu. Taj se proces događa i u tradicionalno “katoličkim” zemljama, kao što su Italija i Francuska, usprkos tome što je Crkva učinila sve što je mogla da bi spriječila tu eroziju. Do toga je došlo zbog tzv. modernizacije kroz koju su ta društva prošla u tom razdoblju. Poglavitito se to odnosilo na postupnu zamjenu “tradicionalnog”, kolektivističkijeg modela društva, u kojem veliki dijelovi stanovništva nisu mogli zadovoljiti svoje temeljne potrebe u okviru društva blagostanja u kojem vlada tržišna konkurencija. U tom društvu, neke od funkcija koje su tradicionalno pripadale religiji, npr. uspostava društvenih veza ili identiteta, ili nalaženje smisla života, ukorijenjeni su u gospodarskim odnosima društva. One nastaju na temelju sudjelovanja pojedinca u procesu rada i potrošnje. U skladu s ovim dominantnim aspektom društvenog suživota, identiteti se oblikuju, a smisao života nalazi ne u Crkvi nego na tržištu.³ (Naravno, ovo nije vrijednosni sud, nego činjenica.)

Ako je Lévi-Strauss u pravu⁴, homogenizirajuće tendencije u nekom društvu uvijek imaju ravnotežu u diferencijaciji koja se odvija u drugim sferama društvenog ustroja. Generaliziramo li ovu postavku, mogli bismo očekivati da će integracijske i univerzalističke tendencije imati svoju protutežu u dezintegrativnim i partikularizirajućima. Budući da integrativni procesi nastaju uglavnom iz razvitka zajedničkih tržišta i aktivnosti unutar sličnih, tj. potpuno “svjetovnih” područja života, važnost religije mogla bi se jednog dana povećati pružanjem podrške tendencijama suprotnim integracijskima. U tom bi slučaju Crkva pridonijela jačanju partikularnih identiteta nasuprot inernacionalnije ili univerzalnije definiranih.

² O razlici između dizajniranih i spontanih društvenih procesa, vidi Hayek (1973.).

³ Živopisnu analizu ovoga kulturalnog pomaka, vidi Kapucinski (1990.), str. 89 passim.

⁴ Lévi-Strauss, 1973.

Bez obzira na politiku Vatikana ili lokalnih crkava, religija se pokazuje relevantnim činiteljem u stvaranju identiteta, uglavnom u kontekstu pokušaja razlikovanja između vlastite grupe i susjednih, te u njezinu isključivanju iz šireg konteksta. To se primjećuje, primjerice, u odnosu prema etničkim sukobima u Sjevernoj Irskoj ili bivšoj Jugoslaviji.⁵ Uglavnom, u ovom zemljopisnom kontekstu, legitimizacija etničkih neprijateljstava od strane religije ima dugu tradiciju.

Ako se ponovno pozabavimo pitanjima europske integracije, primijetit ćemo da se, posebice u perifernim zemljama, javljaju otpori integracijskim pokušajima lokalnih elita u ime očuvanja tradicionalnog identiteta stanovite skupine. Kombinacija religije, kao važnog dijela tradicionalne kolektivne svijesti, te partikularizirajućih tendencija u društvu, može se očekivati kao mogući rezultat logike situacije. Najbolji dokaz u prilog ovoj postavci može se naći (barem kad je posrijedi šest najvjerojatnijih budućih članica Europske unije) u Poljskoj. U idućem ću poglavlju pokušati identificirati neke činitelje koji vjerojatno pogoduju kombinaciji religije i partikularizma.

6. Religija i nacionalizam: uvjeti pristupanja

Analizirajući zašto u nekim društvima simbioza religije i partikularizma igra veću ulogu nego u drugima, moramo se usredotočiti na specifična obilježja određenog društveno-kulturnog sustava. Postoji kombinacija triju aspekata ovog sustava koje valja spomenuti. To su: (1) povijest određene nacionalne skupine, (2) osobitosti dominantnih oblika njezina vjerskog života, (3) distribucija i relativni potencijal njezinih interesnih skupina izlučenih na temelju procesa integracije.

(1) Posebna obilježja povijesne tradicije svakog društva određuju, pomoću spontanog procesa “socijalnog učenja”, široko prihvaćene komunikacijske kao i ponašajne obrasce. Tip povijesne tradicije koji, čini se, da najviše pogoduje razvoju vjerskog nacionalizma sadrži sljedeće elemente: (A) dugotrajna opresija ekspanzionističkih susjeda te otpor njihovoj dominaciji; (B) mogućnost interpretacije političkog i nacionalnog sukoba kao vjerskog (ili konfesionalnog) te, u skladu s tim, legitimizacija pokušaja emancipacije.

(2) U sklopu kršćanstva, protestantski tipovi religioznog života imuniji su na nacionalistički izazov od katoličkih i pravoslavnih. Tome je vjerojatno razlog, između ostalog, marginalno značenje teologije i središnja uloga simboličke reprezentacije u potonjim tipovima vjerske kulture. Kad se vjersko iskustvo usmjeri na štovanje simbola, puno je lakše uspostaviti vezu

⁵ Sad bi se, naravno, moglo postaviti pitanje koliko je ovdje opravdano govoriti o kršćanstvu, budući da pravo kršćanstvo podrazumijeva ljubav za bližnjega svoga, a ne raspirivanje etničkih sukoba. No ta bi se primjedba oslanjala na normativne postavke koje su korisne u moraliziranju, ali ne i objašnjenju društvenih i kulturnih procesa.

između religije i određenog etničkog ili nacionalnog identiteta, nego kad bi neke teoretske (teološke) konstrukcije bile njegov bitan dio.

(3) Među društvenim ustrojima koji idu na ruku ponovnom oživljavanju religije u smislu etničkog partikularizma, osobito je važno postojanje skupina koje su — zahvaljujući svojoj specifičnoj situaciji — utvrde tradicionalističke, religijski orijentirane svijesti i koje se, istodobno, smatraju mogućim gubitnicima u procesu integracije. Najčešće tu ulogu ima (tradicionalno) seljaštvo. Što su te grupe veće i što je veći potencijal organizacije i politički valjane artikulacije, to je djelotvornija sprega etničkog partikularizma i religije.

Literatura

Hayek, Friedrich, A. (1973.): Law, Legislation, and Liberty, tom. 1, Rules and Order, London-Chicago.

Kapucinski, Ryszard (1990.): Lapidarium, Warszawa.

Lévi-Strauss, Claude (1973.): Anthropologie structurale deux, Paris.

Prijevod:

Božica Jakovlev

Dariusz Aleksandrowicz

INTEGRATION, NATIONALISM AND RELIGION

Summary

In the course of its history, Europe has structured itself by means of two models. The first was based on the territorial expansion of regional forces that used violence to break down the resistance of their weaker neighbors and establish the balance of power. In this way, at least temporarily, the way was paved for more radical changes in their polities. This model was in use until the end of World War II.

The second model has been built around European integration. The aim of this process has not been the expansion of regional powers and the territorial conquest of their neighbors; it is based on the initiative of the weak to join the organizations that can satisfy their interests and goals. The process of integration excludes coercive methods. However, there is certain asymmetry in the relationship between the center and the periphery (the strong and the weak). The countries that belong to the center define the membership standards for the 'periphery' and evaluate their implementation. The 'central' countries are in a better position than the peripheral ones since the process of integration bolsters their collective identity, while the weaker states — by accepting the standards of stronger countries — have to alter their original identity.